DOI https://doi.org/10.26661/zhv-2021-5-57-25

ПОРТРЕТ НЕСКОРЕНОГО [РЕЦ.]: Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна…» (Київ : Парламентське видавництво, 2020. 430 с.)

«Найшовсь-таки один козак
Із міліона свинопасів»
Тарас Шеченко. «Юродивий»

Шевченковий епіграф, яким почнемо рецензію на монографію знаного історика Федора Турченка, асоціюється нами як із козацьким родоводом Миколи Івановича Міхновського, так і з цілісністю його особистості, експресією суспільної сублімації, рішучістю дії. Навіює образ шевченкового лицаря-козака і простежена авторами праці лінія дружніх зв'язків батька Миколи – турівського священика Івана Міхновського з односельцем, істориком Миколою Маркевичем, а останнього – з Тарасом Шевченком, який побував у селі Турівці. Тож не випадково у «Самостійній Україні» 27-річний юнак проголосив: «…сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького, та короля Данила, минаючи українофілів»[1]. Автор монографії спостеріг цей ментальний зв'язок і наголосив, що для М. Міхновського Тарас Шевченко «…був значно більше, ніж абстрактний символ».

Треба нагадати, що яскрава постать Миколи Міхновського привернула увагу Ф. Турченка ще на зорі незалежності, коли, власне, було щойно зняте комуністичне табу на ім'я «батька українських націоналістів». Тоді в авторитетному часописі «Український історичний журнал» історик опублікував у співавторстві велику статтю[2], яка лягла в основу його наступної монографії. Як зазначено в анотації до видання, монографія стала першим в українській історіографії дослідженням біографії, світогляду і суспільно-політичної діяльності Миколи Міхновського[3]. Здавалося б, рецензована нова монографія Ф. Турченка є лише перевиданням досить осяжної за обсягом попередньої книжки, де було зібрано велику джерельну базу і розвінчано багато історіографічних міфів навколо цієї непересічної особистості. Менше з тим, півтора десятиліття від появи на світ праці «Микола Міхновський: життя і слово» виявилися часом, за який прийшло не лише переосмислення багатьох аспектів життя і творчості М. Міхновського, а й було введено в науковий обіг нові джерела з його життєпису, в тому числі спогади Івана Марченка «Корені мого патріотично-національного самовизначення», вперше опубліковані автором у 2012 р. та знайдені ним нові архівні документи, як-от про дату закінчення Прилуцької гімназії, терміни навчання у Київському університеті та багато інших.

Вже перша частина рецензованої роботи Ф. Турченка, де йдеться про рід і малу батьківщину його героя (**Розділ 1. «Усе починається з дитинства…»**), демонструє наукову технологію та літературний стиль роботи істориків – наче детективну уважність до фактів у їх максимальній сукупності, логічну послідовність, об'єктивну зваженість висновків з академічним, науково коректним, не обтяженим довгою фразою викладом, але глибоким за спостереженнями і прозорим за змістом. Тобто, маємо приклад майстерного критичного аналізу джерел, продемонстрований вже в «Передмові» та першому розділі, – добротний зразок поєднання об'єктивності, всебічності, історизму, контент-аналізу, компаравістики, про-

[1] Міхновський Микола. Самостійна Україна. 2012.: http://mnk.org.ua/media/filer_public/6b/88/6b88b437-e76d-4278-9677-67c79b4aa3fa/samostiina_ukraina_vyd2012.pdf

[2] Курас І. Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи. Український історичний журнал. 1992. № 9. С. 76-91; № 10-11.

[3] Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово: монографія. Київ: Генеза, 2006. 318 с.

сопографії, політичної антропології, що надає дослідженню синергетичний ефект. Як виглядає із поділу монографії на 12 розділів, – від дитинства до останніх днів Миколи Міхновського, але з виділенням окремих проблем та епізодів, – вдало використано і структурний та проблемно-хронологічний методи.

Характеризуючи дитинство свого героя, дослідник велику увагу надав аналізу особливостей сімейного та суспільного середовища, у якому зростав Микола. Зокрема, виявлено найбільші впливи на формування його світогляду, – насамперед, батька Івана Івановича Міхновського та, згодом, –старшого брата Гаврила. Свою вагому роль у пробудженні національної свідомості підлітка відіграла українська література, насамперед, твори Т. Шевченка та козацькі перекази.

Як переконливо показав автор, під час навчання в школі нерідна мова підручників доповнювалася зовсім новим і чужим для української дитини змістом, що порушувало гармонію її українського світу. Звідси породжувався конфлікт в душі Миколи, відчуття несправедливості, що і стало протестним чинником формування національної свідомості. Тож логічним виглядає припущення історика про вірогідність даних про те, що вже у Прилуцькій гімназії юнак створив таємну Українську громаду.

У розділі 2: «Студентські роки: формування світогляду» історик розглянув студентський період життя свого героя. Наголошено, що в силу своєї природної енергії, інтелекту і почуття справедливості, юнак не міг залишатися осторонь політичного життя свого покоління. Вступивши у 1891 р. до Київського університету М. Міхновський опинився в центрі інтелектуального життя України. Він долучився до діяльності "Молодої громади", на збори якої навідувалися ветерани громадівського руху, спілкування з якими, найперше з О. Кониським, сприяло становленню власної системи поглядів.

Водночас історик розвіяв міфи про причетність свого героя до створення «Братства тарасівців». Насправді Микола став членом організації у 1892 р., куди, за логічною аргументацією дослідника, привів першокурсника старший брат і де він остаточно сформував свою національно-державницьку позицію самостійної України. Понад те, як показує авторський аналіз, юний М. Міхновський не лише пройшов у «Братстві тарасівців» добру політичну школу, а й, вірогідно, головував на з'їзді організації у 1893 і брав участь у складанні програмного документа тарасівців «Profession de foi молодих українців».

Відзначено також, що студент поділяв позиції Б. Грінченка та І. Франка в їх полеміці українофілами старої громади і вів самостійницьку пропаганду у Київській студентській громаді. «Врешті-решт, саме у студентські роки Міхновський сформувався як ідеолог і політик націоналістичного спрямування», – наголосив історик.

У розділі 3: «Київ, 1895–1899 рр.: здобутки і втрати» історик висвітлив складний відрізок життя М. Міхновського, який мало висвітлювався в мемуарах. Відзначено, що фундаментальна освіта, яку М. Міхновський дістав на юридичному факультеті, допомогла йому досить швидко зайняти посаду помічника присяжного повірника в одній з київських адвокатських контор. Набуваючи досвід першокласного адвоката, він продовжував розповсюджувати заборонені праці видатних українських діячів, зокрема І. Франка, який вів полеміку з Лесею Українкою. При цьому, як переконує автор, Міхновський пропагував не лише Франкові, але й свої національно-радикальні ідеї, опираючись на високий авторитет письменника (с. 69). У цей період М. Міхновський продовжував співпрацювати із студентською громадою і «Братством тарасівців», зокрема, підпільними гуртками останньої в гімназіях Лубен і Прилук.

Як наголосив автор монографії, у другій половині 90-х рр. М. Міхновський взагалі став ключовою фігурою у Братстві тарасівців» та поширенні в молодіжному середовищі Наддніпрянщини української літератури і нелегальних видань, насамперед, з Галичини. З дослідження випливає, що саме завдяки діяльності родинного «клану Міхновських» та їх однодумців у поліції склалося враження або ж навмисна легенда про діяльність організованої «Молодої громади».

Масштабність задумів і помітну роль Міхновського в тогочасному національно-культурному здвигу Ф. Турченко показав на прикладах творення молодим юристом амбітного проекту: своєрідної енциклопедії українознавства у 20 розділах під робочою назвою «Русини з початком ХХ століття», а також активної участі у проекті створення українського університету у Львові. При цьому, як дослідив автор рецензованого видання, Микола Іванович встановив дружні зв'язки не лише з представниками національно-культурної еліти Наддніпрянщини, а й з провідними громадськими та культурними діячами Галичини. У монографії відзначено, що не задовольняючись культурно-просвітницькою роботою, в тому числі

і власними літературними спробами, М. Міхновський взяв участь у створенні (1897 р.) і діяльності Всеукраїнської загальної організації, яка об'єднала молодіжні гуртки і громади. Його громадський порив призупинився лише тоді, коли М. Міхновський відбув короткострокову службу військовим юристом, звідки демобілізувався підпоручиком запасу.

Характерно, що Ф. Турченко, як зрілий майстер своєї справи, опираючись на спогади знайомих і друзів, виписав також психологічний портрет видатного політика, який не піддається якійсь одній барві. Міхновський змальований як освічена, талановита людина, відданий патріот України з лідерськими задатками, харизмою, організаційними здібностями, гострим розумом, сміливістю і рішучістю. Водночас він виглядає як амбіційний чоловік з холеричним темпераментом, часто прямолінійний і різкий в судженнях, конфліктний у спілкуванні, запальний і неврівноважений, екзальтований і нетолерантний, що обернулося розривом відносин з низкою друзів та соратників і, очевидно, завадило влаштуванню його подружнього життя.

У четвертому розділі роботи під назвою «Харківський проект» Миколи Міхновського: «навпаки логіці подій» історик дослідив першу частину (до 1905 р. харківський етап життя Миколи Міхновського, який охоплює 1899–1914 рр. і становить чи не найзмістовніші роки його життя. Тут, після деяких бюрократичних митарств, Микола Іванович відкрив власну юридичну контору і невдовзі здобув репутацію видатного адвоката. Він блискуче виграв кілька резонансних справ і часто виступав на захист селян, використовуючи їх рідну мову, за що дістав прізвисько «адвоката голодранців». Високе становище молодого правника засвідчили такі факти як участь у засіданнях Харківського юридичного товариства при Харківському університеті та обрання гласним міської думи, де він вніс пропозицію про спорудження в Харкові пам'ятника Шевченку. Водночас молодий юрист і далі підтримував дружні зв'язки з І. Франком, Б. Грінченком, М. Грушевським і проводив у місті активну просвітницьку роботу.

Дослідник навів низку доказів того, що вплив Міхновського на українське громадянство Харкова був колосальний, особливо на активістів студентської громади, які під його впливом утверджувалася в потребі заснувати національну революційну партію. Автор монографії нагадав, що 29 січня 1900 р. на нараді чотирьох членів Харківської студентської громади – Д. Антоновича, Л. Мацієвича, Б. Камінського та М. Русова було прийняте рішення про утворення Української революційної партії, а на розширеному засіданні 5 лютого вирішено запропонувати Міхновському написати програму партії. Адже він вже викладав основні ідеї ще неопублікованої «Самостійної України» у своїх публічних промовах в лютому 1900 р. в Полтаві і Харкові.

Що стосується змісту «Самостійної України», то історик наголосив, що Міхновський спостеріг наростання антагонізму між колоніями та їх метрополіями і першим із українських сучасників спрогнозував назріваючий воєнний конфлікт між європейськими імперіями. На цьому тлі, як зазначив історик, визволення України і набуття нею статусу незалежної держави виглядає для Миколи Міхновського не лише можливим, але й цілком закономірним юридично і неминучим історично. Відтак, за Ф. Турченком, публікація у Львові від імені РУП брошури «Самостійна Україна» та протестного листа Міхновського міністру Сіпягіну стали проявом першої спроби самостійного виступу української молоді на політичній арені, який отримав схвалення Івана Франка та інших лідерів галицької і буковинської інтелігенції. Але на Наддніпрянщині навколо цих видань РУП, авторства М. Міхновського, розгорнулася гостра ідейна боротьба, в тому числі і в самій партій, зросли соціалістичні настрої та посилюватися опозиція самостійницькому курсу, промоутером якої був Д. Антонович.

У цих умовах, як зазначив автор, Міхновський вирішив взяти курс на формування нової політичної партії на самостійницьких засадах, яка й була утворена взимку 1902 р. під назвою Українська народна партія (УНП). Історик проаналізував мотиви і результати застосування Міхновським і його однопартійцями легальних і нелегальних форм боротьби з російським імперським режимом. До них віднесено виступи на святкуванні роковин Тараса Шевченка та протестний демарш на зборах з нагоди відкриття пам'ятника Івану Котляревському, патріотичні листівки до річниці селянської реформи 1861 р. та щодо початку світової війни, участь у «банкетній кампанії» тощо. З тих пір, як 1903 р. у складі УНП була утворена воєнізована організація «Оборона Україна», проведено серію вибухів на кшталт пошкодження пам'ятника Пушкіна в Харкові в рік святкування 250-річчя Переяславської ради. Це чинилося для нівеляції імперської пропаганди і привернення уваги українців до свого поневоленого стану.

Ф. Турченко також встановив, що перші роки

існування УНП були періодом найбільш плідної теоретичної роботи М. Міхновського, направленої на спрямування українського народу до боротьби за незалежність. Зокрема, у 1902–1904 рр. були написані брошури і статті «Робітницьке свято Першого травня», «Робітницька справа у програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», де марксистському гаслу «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» протиставлялося гасло «Україна без пана й холопа» та національний ідеал самостійної, соборної, демократичної держави. Причиною нещастя української нації визначався брак націоналізму серед широкого її загалу.

Автор монографії проаналізував також написані Міхновським «Десять заповідей УНП», особливо другу і третю заповіді: «...Москалі, поляки, мадяри, жиди – це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас» і «Україна для українців», за що політик звинувачував ся у шовінізмі та юдофобстві. Ф. Турченко пояснив, що для розуміння позиції М.Міхновського потрібно, по-перше, виходити з принципу історизму і розрізняти націоналізм великодержавний (шовінізм) і оборонний націоналізм поневолених народів, який став рушійною силою до самовизначення багатьох європейських націй. По-друге, поділяючи ідеї І. Франка та Д. Донцова, історик зауважив, що Міхновський, як націоналіст відкидав «здоровий холопський глузд» і раціональність філософії позитивізму. Йому вистачило знань і мужності опертися на природні права кожної національної спільноти жити власним суспільним життям та духу і волі прямувати до ірраціонального прориву «за межі можливого» і «...навпаки логіці подій».

Розділ 5 під назвою «Роки російської революції (1905–1907 рр.)», містить дослідження впливу революції на Миколу Міхновського і його зворотної реакції на революційні події. Ф. Турченко на фактах спростував твердження Г. Касьянова, що націоналісти на чолі з Міхновським не мали в цей час реальної сфери застосування своїх сил і діяльність УНП звелася до спроб організації друкованих органів. Насправді, як показав автор монографії, Міхновський появив у цей період політичну зрілість, погодившись, заради української справи, на спілку з партіями українського ліберально-демократичного табору з їх гаслом автономії, зафіксованим постановою спільного з'їзду 30 червня 1905 р. у Полтаві. Автор «Самостійної України» вважав автономію проміжним етапом до осягнення стратегічної мети державної незалежності, заради якої продовжив різнопланову роботу.

Історик відзначив, що у 1905 р. М. Шемет і М. Міхновський організували випуск журналу «Самостійна Україна» з передовицею останнього, де лунав заклик до повстання, тлумачено як «довгий ряд бійок та баталій» за національне і соціальне визволення. У цьому ж єдиному випуску опубліковано проект конституції України – «Основного Закону Самостійної України Спілки народу українського», складений групою членів УНП, насамперед М. Міхновським і В. Шеметом. В основу свого проекту УНП поклала принцип повної самостійності України, яка обіймала всі 10 українських земель, управлялася президентом і двопалатним (двохатним) парламентом та об'єднувалася державною мовою. Надрукована у 1906 р. самостійницька «Програма УНП» («програма Міхновського») узагальнила також погляди УНП на соціально-економічний устрій самостійної України, пропонувала вирішення робітничого та аграрного питання. З ініціативи Міхновського і його соратників у 1905 р. створено також Українську селянську партію, опираючись на яку В. Шемет, спробував підняти лубенських селян на збройне повстання («Лубенська республіка»).

Як дослідив історик, іншим напрямом діяльності самостійників на чолі з Міхновським була культурно-освітня робота: відкриття українських шкіл, боротьба за ліквідацію царських заборон 1876 і 1881 рр. на українське друковане слово й організацію української преси тощо. Він став одним із засновників і авторів першої на Наддніпрянщині україномовної газети «Хлібороб», яку видавали в 1905 р. в Лубнах брати Шемети. У 1906 р. вийшли друком часописи «Запоріжжє» і "Слобожанщина", які також відразу були закриті за українофільство і націоналізм.

Ф. Турченко спостеріг, що в цей час, особливо під час жовтневих подій 1905 р., Міхновський, як зрілий політик, все ж виходив з мистецтва можливого, тож співробітничав з членами українських партій ліберально-демократичного спрямування – УДП та РУП, та навіть російськими кадетами. Як приклади визнання авторитету Міхновського і його уміння іти на компроміс з тактичних питань наведено його обрання до Комітету громадської безпеки Харкова, участь у кампанії з виборів до Державної Думи, у формуванні Української громади в цьому органі та спрямуванні петицій УНП в Думу. Проаналізовано також рішення з'їзду УНП влітку 1907 р., делегати якого: виступили за введення в Україні крайового земельного фон-

ду, за збереження приватної власності, а згодом створили Робітницьку організацію УНП.

Наголосивши, що Міхновський не відмовлявся від збройної боротьби, історик ретельно простежив мало досліджені перипетії участі націоналістів у повстанні солдатів 5-го понтонного і 41-го пішого Селенгінського полків на чолі з підпоручиком Ждановичем і членом УНП (групи «Оборона України») рядовим М. Шевченком, яке відбулося в Києві на початку червня 1907 р.

У підсумку розділу автор монографії зазначив, що революція 1905–1907 рр. стала новим етапом в еволюції світогляду М. Міхновського. Хоча вона не змінила його самостійницьких поглядів, але істотним чином вплинула на соціально-економічні ідеали і розширила форми діяльності його партії. На цей час Міхновський, залишаючись на засадах самостійності, допускав як проміжний етап автономію України і, подолавши соціалістичні ілюзії, став еволюціонізувати до лібералізму і навіть до націонал-консерватизму.

Такі тенденція відобразила і назва **розділу 6: «1907–1913: «зміна віх»».** Як зауважив Ф. Турченко, міжреволюційне десятиліття (1907–1917 рр. виглядає небагатим на події в житті Міхновського і скупо висвітлено в мемуарах. Проте історик заперечує думку про це період як малозмістовний на фактах. Попри несприятливі суспільно-політичні умови, починаючи із столипінської реакції, політик не припинив боротьби за українську справу. Тому майже вся діяльність, що стосується ідеї незалежної України, була загнана в підпілля.

Серед легальних заходів відзначено захист молодим адвокатом фігурантів українського руху і соціальних виступів. Відзначено, що М. Міхновський і А. Марголін добилися виправдання майже всіх членів «лубенської самооборони», створеної для запобігання чорносотенного погрому в місті. Водночас простежено позицію Міхновського з єврейського питання, викладену у листі до газети «Рада» від 14 листопада 1908 р.: політик солідаризувався з Т. Герцлем, який відкидав асиміляцію євреїв як метод розв'язання всіх їхніх проблем. Міхновський писав, що характер нападів на панський двір і на єврейську крамницю був однаковий: «Грицько Розбишаченко, розбивши пана, посунув далі і розбив "жида", національні причини не мали ніякого значення в розрухах» (с. 181). Історик підтримав позицію Міхновського у дискусії з С. Єфремовим і Є Чикаленком з національного питання. У часописі «Сніп», який Міхновський заснував 1912 р., погляди опонентів охарактеризовано як українську хворобу – «брак національної гідності». Ф. Турченко навів дані про існування в Харкові водночас декількох об'єднань з різною назвою: «Перший курінь», групи «міхновщина», «купки самостійників біля Міхновського»і припустив, що в усіх цих випадках мова йде про одне й те саме об'єднання. При цьому самостійники на чолі з М. Міхновським співпрацювали в ТУП, становлячи в ньому національно-радикальне крило.

Історик на фактах спростував закиди соціалістів і лібералів, зокрема Є. Чикаленка щодо того, що «невиважена» політична лінія Міхновського «відлякує» харків'ян від українства. Насправді головним полем діяльності Міхновського в міжреволюційний період стала саме культурно-просвітницька робота української спрямованості, яка межувала з політичною. Зокрема, у 1908 р. він очолив український відділ при Харківській громадській бібліотеці, було видала друком «Каталог книжок українською мовою ХГБ», переймався виданням збірника висловлювань видатних вчених і громадських діячів щодо заборони української мови в школах, заснував «Третє харківське товариство взаємного кредиту» – для фінансування національно-культурної та економічної діяльності. У 1912 р. М. Міхновського разом з іншими українофілами обрано до створеного за їх ініціативою «Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка», де Микола Іванович очолив науковий відділ. Цього ж року Міхновський досяг найбільшого успіху за міжвоєнне десятиріччя – заснував газету «Сніп». Відкриття «Снопа» співпало з початком виборчої кампанії до IV Державної Думи. Окремою листівкою політик опублікував звернення «До українського народу на Україні російській» підписане «Група виборців». 27 травня 1912 р. у «Снопі» була опублікована «Українська платформа», яка повторювала звернення «Групи виборців»: обороняти інтереси українського народу не можуть ані поляки, ані москалі. Україна повинна мати в Думі своїх послів. 15 червня 1912 р. опублікував у «Снопі» велику статтю «Про українські виборчі платформи», де, зокрема, відкинув звинувачення Є. Чикаленка у зближенні з російськими націоналістами і роялістами. Тож, як встановив автор, на сторінках «Снопа» відбита еволюція розриву Міхновського з народницькою ідеологією і соціалізмом і зміцнення його націоналістичних переконань. За припущенням автора, така еволюція світогляду Міхновського спричинила розрив з керівництвом УНП.

Розділ 7 – «Світова війна і геополітичний вибір Міхновського» – містить дослідження істориком ще однієї мало дослідженої площини широкого світогляду політика – його поглядів на геополітичну ситуацію Європі і місце в ній України з огляду на її перспективи соборності самостійності. Автор монографії, доводить, що, на відміну від Д. Донцова, який виступив за «ширення ідеї австрославізму, поборювання панмосковських ідей», Міхновський не мав ілюзій щодо політики Австро-Угорщини і Німеччини стосовно українців. У передовиці політика у "Снопі» від 20 травня 1912 р., стверджується: «Різниця тільки в тім, що австрійське правительство віддає нашу націю на поталу полякам, а російське – росіянам».

Проаналізувавши стосунки Міхновського з членами Українського інформаційного комітету (майбутнього СВУ), які вважали необхідним етапом української революції приєднання Наддніпрянщини до Австро-Угорщини, Ф. Турченко відзначив, що той, схоже, орієнтувався на розгром Австро-Угорщини і приєднання до Росії західноукраїнських земель. Розроблений за участю Міхновського «Універсал до народу українського усієї Соборної України», прийнятий на з'їзді УНП 21 січня 1913 р., містив положення про те, що перемога у війні «буде на тім боці, на якому стане великий 30-міліонний український народ». Цим самим, як наголосив Ф. Турченко, українське питання підносилося до рівня найважливіших питань європейської політики. Водночас історик відзначив, що в Універсалі викладена перспектива приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до України російської, чим розв'яжуться питання українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське і лишиться лише українсько-російське, «яке розв'язане буде легко». Перемога Росії, на думку самостійників, мала наблизити стратегічну мету – незалежна, соборна Україна.

Історик відзначив, що новий етап у житті М. Міхновського розпочався після його мобілізації в армію у грудні 1914 р., коли поручик розпочав службу у Київському окружному військовому суді і виконував звичну для себе роль адвоката. Зазначено, що під час війни відбувся остаточний розрив Міхновського з Українською народною партією (УНП) з її незмінною національно-соціалістичною орієнтацією. Політик зайняв консервативні позиції, залишаючись при цьому переконаним самостійником. Це засвідчили і наведені істориком факти про те, що Міхновський в ці роки продовжив співпрацю з українськими політиками і національно зорієнтованими офіцерами російської армії, які у 1917 р. брали активну участь у створенні українізованих військових частин.

Загалом автор монографії спостеріг тенденцію до швидкого поширення самостійницької ідеї в умовах світової війни і припустив, що Міхновський прагнув творити певну структуру, яка б очолила процес формування української армії, коли для настануть сприятливі умови.

У розділі 8 – «Участь у створенні Української Центральної Ради» – історик нагадав, що більшість науковців дотримуються «поступовської» версії і вважають що УЦР започаткували члени ТУП. Зокрема, це категорично стверджує В. Солдатенко, який вважає, що поодинокі самостійники не витворювали окрему (першинську) Центральну Раду, а лише брали участь у створенні, а потім діяльності єдиного органу. Натомість Ф. Турченко піддав таку версію сумніву: «Зокрема, невідомо, на підставі яких документів «неспростовно» доведено, що ідея, назва і ініціатива створення Центральної Ради належала поступовцям, що цей процес «з ініціативи ТУП» розпочався 3 березня 1917 р. Чому, врешті-решт, члени ТУП – «ініціатори утворення Центральної Ради» – упустили ініціативу?».

Науковець навів власні аргументи на користь «двокорінневої» генези Української Центральної Ради і наголошує, що у створенні УЦР брали участь дві політичні групи українського суспільства з різною політичною орієнтацією. Співставляючи політичні проекти, то цілком очевидно, що другий з них, представлений на початку переговорів групи у складі соціалістів Д. Антоновича, І. Стешенка та соратника Міхновського О. Степаненка був ближче до тієї Центральної Ради, яка у кінцевому рахунку була створена. Враховано, також, що серед засновників УЦР деякі автори називають самостійника В. Отамановського, провідника «Братства самостійників» і співорганізатора видавництва «Вернигора», що в 1917 р. масовими тиражами видавало самостійницькі листівки і брошури.

Тож, як зауважив автор, не випадково П. Мірчук виявив вплив двох «політичних ліній» у офіційній відозві УЦР «До українського народу» від 9 березня: соціалістично- самостійницької і тупівсько-автономістської. Ф. Турченко назвав співпрацю українських соціалістів і самостійників при створенні Центральної Ради цілком природною – із спільною метою, політичною во-

лею, належними кадровими ресурсами, власною штаб-квартирою у помешканні Д. Антоновича, де, як пригадував Р. Млиновецький, відбувалися засідання якоїсь Української Центральної Ради, організованої «Братством самостійників». Відтак, припустив Ф. Турченко, опоненти ТУП мали не менше можливостей, щоб стати ініціаторами створення УЦР.

На думку історика, М. Міхновський після краху самодержавства усвідомлював, що самостійники не в змозі самотужки добитися незалежності України і на початку революції не відкидали ідеї федерації, трактованої Міхновським як конфедерація вільних республік. Але з кінця весни, Міхновський остаточно переконався, що у тодішній Росії немає впливових політичних сил, зацікавлених у її перебудові на федеративних засадах: «Московський народ – не та чи інша партія, але весь народ – хоче бути паном над українським народом. … Один – бореться за своє визволення, другий – за своє панування над першим», заявив політик у своїй брошурі «Спадщина тиранів», процитованій автором монографії.

Ф. Турченко зазначив, що наступні місяці більшовицької та білогвардійської експансії підтвердили це песимістичне пророцтво М. Міхновського, але далося взнаки упереджене ставлення до політика соціалістів і лібералів. Зокрема, Є. Чикаленко поширював інформацію про його начебто «роялістичні заходи» у 1916 р. Як відзначив автор, Міхновський збирався позиватися за наклепництво, але тим часом мета його опонентів була досягнута. Політика не допустили до Виконкому УЦР не за політичні кроки, а за погляди на перспективи Української революції.

Дев'ятий розділ – «Міхновський у боротьбі за українську армію» –Федір Турченко розпочав з фахової критики деяких попередніх видань, де заперечувалася значна роль самостійників у процесі українізації російської армії та відстоювалася позиція, що федералістська концепція автономістів не заперечувала доцільність національної армії. На переконання автора, ці думки є недостатньо обґрунтованими і потребують спеціального дослідження так само, як і роль самостійників у військовому будівництві в Україні у 1917 р. Попри це, аналіз участі М. Міхновського у військовому будівництві самостійників, вказує на те, що курс на організацію української армії був офіційною лінією самостійників, більш того – саме вони проводили найбільшу проукраїнську роботу у військах. На підтвердження цього висновку автор наводить широкий спектр документів і свідчень. Водночас наголошено, що успішна робота у війську заохочувала М. Міхновського та його соратників до рішучіших дій заради «творення власної військової сили всіма засобами, які до того будуть надаватися». Відтак робота з військовими стала у ці дні сенсом його життя М. Міхновського.

Автором встановлено, що М. Міхновському, як офіцеру, стала в нагоді служба в армії і зв'язки, які йому вдалося зав'язати з військовими в 1914–1917 рр. Він ступив на шлях організації старшин-українців, проводячи зустрічі з багатьма з них, охоче виступаючи на різних зборах і нарадах. І вже 9 (22) березня М. Міхновський організував збори військових-українців київського гарнізону, які ухвалили вважати себе Тимчасовою військовою радою і приступити до «негайної організації власної національної армії, як могутньої мілітарної сили, без якої не можна подумати здобуття повної волі України».

Також відзначено, що М. Міхновському належить чи не найголовніша роль в організації «Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка», який став основою формування української національної армії. Коли на початку квітня 1917 р. у Києві зібрався Всеукраїнський Національний Конгрес. М. Міхновський представляв на форумі клуб ім. П. Полуботка і пропонувався до президії, чому завадив В. Винниченко. Національний Конгрес передав свої повноваження обраній зі свого складу Центральній Раді. М. Міхновський увійшов до Ради як представник військового товариства ім. П. Полуботка. Але автономістично-федералістична течія в УЦР остаточно перемогла, а самостійники в ній були по-суті ізольовані.

Ф. Турченко відзначив, що 10 квітня у Києві відбулося українське віче військових-фронтовиків, яке ухвалило рішення про формування української національної армії з усіма родами військ. Безпосередні завдання стосувалися гуртування на фронті українців в окремі групи, а в тилу – організацію повноцінних українських полків. Наголошено, що у середині квітня 1917 р. Міхновський зі своїми однодумцями самостійно приступив до створення «Першого Українського козачого ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку» – першого військового з'єднання українців. Як зазначив автор монографії, російські генерали дозволу на формування полку не дали, а самочинні дії Клубу засуджували всі – від функціонерів Тимчасового уряду та російських газет до українських соціалістів. Лідери УЦР перетво-

рили вимогу створення національної армії в ідею «українізації військ». Водночас вони всіляко прагнули усунути М. Міхновського від активної роботи на військових з'їздах і в засіданнях УЦР.

У монографії наголошено, що ставлення соціалістичної більшості Центральної Ради до проблеми утворення регулярної національної армії з перших тижнів революції набуло гротескного характеру. Постійна армія, на їхній погляд, – за своїм характером контрреволюційний, реакційний інститут, який ніяк не гармонує з принципами демократичності. Діячі УЦР виходили з тієї точки зору, що після краху царизму у Росії немає ворожих українству сил. Українські ліберали покладали надії на солідарність російських кадетів, а соціалісти – на російських меншовиків і есерів. За таких умов створення власної національної армії вважалося не лише надто затратним, а й небезпечним заходом, оскільки, мовляв, війська з їхніми офіцерами і генералами – вихідцями з буржуазно-поміщицьких кіл – можуть стати «знаряддям реакційних сил». Що ж стосується майбутнього, то передбачалася ліквідація постійної армії та заміна її народною міліцією.

Ф. Турченко не сумнівається, що соціалістичні лідери УЦР бажали Україні добра. Але, як показали подальші події, їхнє щире бажання миру й справедливості для всіх, відмова від такого неодмінного атрибуту старого ладу, яким була постійна армія, не мало нічого спільного з тогочасними реаліями і, зрештою, політично безвідповідальне. Натомість М. Міхновський з перших днів революції демонстрував тверде переконання, що майбутнє України прямо залежить від того, чи зуміє вона створити власні збройні сили. Його надто лякала перспектива перемоги в Росії радикальних соціалістів-більшовиків, «московського пролетаріату». Передбачивши небезпеку, яка насувалася на Україну, політик прагнув створити надійні гарантії її свободи.

Автор вказує на спірні свідчення щодо участі Міхновського в організації виступу проти УЦР українського полку ім. Б. Хмельницького на початку липня 1917 р. Але сам М. Міхновський був впевнений, що його висилка з Києва була узгодженою акцією російського командування й українських есдеків Винниченка та Петлюри. Другий Універсал і розправа над полуботківцями радикальною частиною українського суспільства були сприйняті як «акт це нечуваної національної зради». Саме так оцінила ці події самостійницька УНП у своїй відозві «До українського народу і українського війська», прийнятій 25 липня 1917 р. Наголошено, що розгром самостійників був разом із тим і серйозною невдачею Української революції в цілому. З політичного процесу усувалися послідовні прибічники суверенітету України.

Десятий розділ монографії «Липень 1917 – початок 1918 рр.: вимушена пауза» насамперед характеризує період перебування М. Міхновського на Румунському фронті в місті Болграді на Бессарабії, куди його було вислано з Києва. Як зауважив Ф. Турченко, на фронті М. Міхновський залишався до пізньої осені 1917 р. Тут він охоче читав лекції на курсах українознавства, що були організовані для військових Українською армійською радою в Болграді. Отже, за висновком автора, на фронті М. Міхновський значну увагу приділяв культурно-освітній діяльності, оминаючи солдатські мітинги, де заправляли переважно російські соціалісти.

На думку Ф. Турченка, до України М. Міхновський повернувся наприкінці осені 1917 р. Він поїхав на Полтавщину, де в цей час відбувалося становлення нової політичної організації – української демократично-хліборобської партії (УДХП). Її засновниками були близькі друзі Міхновського – Володимир і Сергій Шемети, а також – В'ячеслав Липинський – автор програми УХДП, опублікованої у жовтні 1917 р., де містилася самостійницька перспектива України. М. Міхновський відтепер пов'язував своє майбутнє саме з реалізацією хліборобсько-демократичної програми, яка загалом відбивала його погляди. Він поринув у діяльність УДХП, прагнув поширити її вплив.

Проте, як нагадав автор, політична діяльність М. Міхновського в лютому 1918 р. була перервана наступом на Полтавщину більшовицьких військ. Політик опинився на радянській території. Але як відомий у краї адвокат, який до революції часто виступав на захист селян, він зумів уникнути репресій.

Згідно переконання Ф. Турченка, проголошення 9 січня (22 січня за н. ст.) 1918 р. Центральною Радою IV Універсалу могло стати для М. Міхновського підставою для особистого тріумфу. Адже цей акт фактично став результатом діяльності Міхновського від 1900 р., зокрема – його гасла та праці «Самостійна Україна». Але особистий тріумф М. Міхновського, підкреслює автор, відбувся на тлі загальноукраїнської трагедії. З Півночі в Україну просувалися більшовики, які спричинили окупацію й диктатуру. Понад те, соціалістичні лідери Ради вважали оголошення незалежності

кон'юнктурним кроком, викликаним обставинами часу. Така позиція для М. Міхновського була органічно неприйнятною.

В одинадцятому розділі «М. Міхновський в 1918 – на початку 1919 року» досліджено нову сторінку в політичній біографії Миколи Міхновського після його переїзду до Києва, який відбувся навесні 1918 р. Саме 1918 рік, на думку Ф. Турченка, був для М. Міхновського роком великих надій і глибоких розчарувань. Адже в умовах подальшого розвалу економіки країни, наростання анархії в суспільстві, ліберальні й консервативні кола прагнули створити новий режим, здатний затвердити мир і сталий розвиток України. І велика роль у цих планах належала УДХП, зокрема М. Міхновського, який був обраний секретарем київського губернського осередку партії. Якщо раніше з особою М. Міхновського ототожнювалася діяльність самостійницької УНП, то тепер ним, значною мірою, визначався політичний курс УДХП.

Автор детально проаналізував суспільно-політичну ситуацію, що склалась навесні 1918 р. в Україні та роль УДХП в цей період. Після гетьманського перевороту особа М. Міхновського розглядалася в якості вірогідного керівника уряду й гаранта українського характеру його політики. До цього навіть схилялися колишні його опоненти з соціалістичного табору. Але, як виявилось, гетьман був готовий співпрацювати навіть з радикальними соціалістами, але не з Міхновським, який не влаштував оточення Скоропадського саме своєю послідовною самостійницькою позицією.

Ф. Турченко наголосив, що попри намагання гетьмана створити дієву структуру державних органів усіх рівнів, П. Скоропадський спирався на стару бюрократію, а також на політиків кадетського та октябристського напрямків і тому вступив у конфлікт з українськими національними партіями. Разом з УДХП М. Міхновський відмовився співпрацювати з гетьманським режимом. Водночас М. Міхновський залишався на вістрі подій і твердо добивався формування уряду з членів українських партій. Історик не замовчав того факту, що ідею повстання 14 листопада, ініційованого УНС, М. Міхновським, як і УДХП у цілому, з огляду на їх недовіру соціалістам було засуджено. Коли ж повстання стало неминучим, представники УДХП виступили з ініціативою примирення сторін і створення національно-демократичного уряду при збереженні гетьманату. Автор підкреслив: попри те, що декілька авторитетних членів УДХП (С. Шемет, В. Шемет, І. Ющинський, Д. Донцов) увійшли до складу УНС, прагнучи утримати Директорію від «крайнощів», М. Міхновський ставився до Директорії вкрай негативно. У ній він вбачав радикальний соціалістичний режим, який своєю невиваженою політикою веде до анархії в аграрних відносинах і промисловості, сприяє розвалу державного апарату, розкладає армію й обезсилює Україну в боротьбі із зовнішньою небезпекою. Міхновського обурювали спроби Голови Директорії Винниченка і Голови уряду Чехівського ввести в Україні певну подобу радянської системи й на цій підставі порозумітися з більшовиками.

Відзначено, що в катастрофічній для України ситуації М. Міхновський із соратниками планував запропонувати П. Болбочану, який симпатизував хліборобам-демократам, поповнити його корпус добровольцями-хліборобами. Цілком можливими були й наміри підштовхнути отамана Болбочана для встановлення режиму воєнної диктатури й ліквідації анархії. Проте 22 січня 1919 р., за наказом Петлюри, П. Болбочана було заарештовано. Цей арешт відомого й авторитетного в армії командира остаточно деморалізував фронт.

Розділ 12 «На порозі вічності» охоплює останні роки життя М. Міхновського – 1919 – початок 1924 рр. Не оминаючи жодної сторінки життя політика, Ф. Турченко оцінив як досить логічне повідомлення у листі В. Мартинця до С. Драгоманова про те, що перебуваючи влітку-восени 1919 р. у Харкові, Міхновський продовжив просувати українських офіцерів на керівні місця в штабі генерала Май-Маєвського для дезорганізації роботи штабу і відділу контррозвідки.

Історик простежив, що від'їзд на Кубань, пов'язаний з наміром подальшої еміграції, призвів до кардинальної зміни життя політика. Спочатку він працював у кооперативі, звичайним робітником на виноградниках, а наприкінці 1920 р. влаштувався на вчительські курси в Новоросійську, де вправно викладав українську мову і написав статтю з лінгвістики. Не пориваючи з цією роботою, М. Міхновський на початку 1921 р. переїхав до станиці Полтавської, де викладав українську мову й українську літературу на педагогічних курсах (згодом – технікумі).

Історик зауважив, що свідченням професійності та авторитету М. Міхновського стало обрання делегатом від педтехнікуму на з'їзд профспілки працівників професійної освіти в Краснодарі та призначення (1 вересня 1922 р.) завідувачем технікуму. Викладаючи низку українознавчих

предметів, заснувавши літературний гурток, він подолав опір противників українізації і перетворив технікум в осередок українського життя краю. Понад те, Міхновський «українізував» місцеву церкву, де його студенти читали українською мовою «Євангеліє» та «Діяння Святих апостолів». Але невдовзі директор технікуму наразився на спротив і погрози україножерів вищого рангу, як-от голови райвиконкому місцевої Ради Проскуріна та у станичнму керівництві. Зрештою, бюро Кубансько-Чорноморського обкому РКП (б) 7 липня 1923 р. вирішило «перевести Полтавський учительський технікум в станицю Слав'янську – центр відділу, де відділком партії зуміє краще контролювали ситуацію».

Автор констатував, що загрози звільнення і арешту змусили Міхновського покинути Кубань і, зрештою, переїхати до Києва, де він наприкінці лютого 1924 р. поселився в будинку В. Шемета. За Ф.Турченком, у Києві Міхновський долучився до діяльності підпільного «Братства української державності» (БУД), яке підтримувало зв'язки зі своїми прихильниками в інших містах України, а також із еміграційними центрами і ставило за мету незалежність України..

Відзначено, що постійне стеження ДПУ, виклики декілька разів на «конфіденційні бесіди» з пропозиціями «співробітничати» і навіть засвідчений С. Єфремовим добовий арешт в середині квітня 1924 р. ставили Міхновського у безвихідне становище. Автор монографії навів свідчення одного з друзів політика, Івана Марченка, який стверджував, що в розмові з ним Міхновський зізнався: «Я немолода людина, я боявся, що не винесу тортур, і вирішив дати згоду, щоб вийти з в'язниці і покінчити з собою». Умовляння погодитися на втечу не допомогли. Як виявилося 4 травня 1924 р., честь і гідність для Миколи Міхновського важили більше, ніж життя, з яким він покінчив.

Авторські «Передмова» з історіографічним оглядом і методологічними викладками, і **«Післямова»** з узагальненнями і висновками виглядають логічними і доречними та також демонструють широке синтезне мислення автора, його високий рівень як історіографа та історіософа.

Поза тим Ф. Турченко зазначив, що всього за 51 рік життя, що є як для політичного діяча ХХ століття замало, Міхновським було зроблено стільки, що вистачило б на декілька біографій. Звідси випливає складність і вічна недовершеність роботи історика-дослідника, що уподібнився до художника-реставратора, але на відміну від нього, відрізаний від факту і явища не тільки в часі, а й обмежений у документальному матеріалі. Звідси так багато напівтонів, припущень, делікатних оцінок, логічних умовисновків досвідченого науковця.

Здається, просопографічний портрет Міхновського виконаний скоріше в стилі різновиду художнього реалізму «золотої доби» голандського мистецтва, з його уважністю до деталей та історіографією епохи, ніж у жанрі барвистого імпресіонізму. Але такий всебічний і критично-компаративний підхід до джерельної бази, разом із притаманною йому науковою етикою дозволив Ф. Турченку уникнути апологетики головного героя книги і не лише простежити віхи його діяльності, а передати атмосферу його інтелектуальних шукань та особливості взаємовідносин з багатьма з українськими діячами: І. Франком, М. Грушевським, Лесею Українкою, С. Єфремовим, Б. Грінченком, Д. Антоновичем, Є. Чикаленком та ін. У монографії залучено всі точки зору і виписано реальну людину на тлі епохи: політика, офіцера, юриста, педагога, публіциста з усіма його помилками, коливаннями та ілюзіями, але цілісного і послідовного будителя свого народу, борця за його визволення.

Саме професійне володіння історичним методом на тонкій межі науки та мистецтва дозволило автору монографії наблизитися до об'єктивної дійсності та висловити власні судження щодо деяких усталених в історіографії, але хибних на його думку міркувань. Йдеться про заперечення, зокрема, знаним істориком Ф. Солдатенком) того, що з іменем М. Міхновського та його соратників пов'язаний самостійницький рух у Наддніпрянській Україні початку ХХ ст., того, що паралельно з «тупівським» формувалися самостійницькі ідея і чин Української Центральної Ради, про інсинуації щодо постаті М. Міхновського як авантюриста і шовініста, ігноранта соціальних проблем тощо. У цих питаннях ми солідарні з автором монографії, а не з його опонентами.

Звичайно, можна закинути історику, деяку непослідовність щодо наявності або відсутності висновків у розділах, подекуди завеликі, як на нас, відступи від лінії діяльності та помислів Міхновського до міжпартійного тертя, мемуарів опонентів тощо. Думається, посилило б монографію також виділення окремих розділів з аналізу історіографії та джерельної бази, де і можна було б її детальніше класифікувати але, зрештою, представлений формат є правом автора і, очевидно, має свої пояснення.

Загалом Федору Турченку, на наше переконання, вповні вдалося відділити зерна від плевел у життєписі свого героя, якого шельмували політичні вороги і часто не розуміли навіть українські патріоти. «Але відкинемо все випадкове, необов'язкове, другорядне, дрібне. ... Згадаємо у Міхновського головне, фундаментальне, окинемо поглядом його постать на тлі ХХ століття, а не одного з довільно вибраних вузьких періодів», – так визначив історик загальну методологію свого дослідження постаті на тлі епохи. Водночас Ф. Турченко наголосив на актуальності головної ідеї «батька українських самостійників», який випередив свою епоху, в тому числі і в тому, що в умовах, подібних до тих, у яких опинилася Україна під час війни, мова має йти не про верховенство прав людини над правами нації.

«Настав час для створення повноцінної політичної біографії Миколи Міхновського, яка б окреслила його роль як ідеолога і політика у боротьбі українців за створення власної держави. Без цього загальна картина історичного процесу в Україні наприкінці XIX – в першій чверті ХХ ст., зокрема політико-ідеологічна історія українського національного руху, залишиться неповною, до певної міри однобокою», – констатував автор політичного портрета Миколи Міхновського. На наше переконання, монографія Ф. Турченка якраз і є тим зразком повноцінної політичної біографії Миколи Міхновського, що зусиллями автора, став також довершеним портретом видатного сина українського народу. Адже проникливому історику вдалося відобразити не лише букву, а й дух життєвого пориву пасіонарія, який закликав: «Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за ввесь народ...»[4]. Відтак, вважаємо що не буде перебільшенням розцінити працю Федора Турченка «Микола Міхновський: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна...», як вершину майже столітніх досліджень життєвого подвигу полум'яного українського патріота.

В. В. Гудзь, О. М. Ситник

[4] Міхновський Микола. Самостійна Україна ...